

Mitleşen Aydınlanma, Araçsallaşan Rasyonalite

Özlem Duva¹

Bilindiği gibi Aydınlanma, esas olarak dini, hakim doğa anlayışlarını, toplum yapısını, ve devlet düzenini kıyasıya eleştiriden geçiren bir karşı çıkış hareketidir. Bu karşı çıkış hareketi aslında modern çağın bilmeye yönelik olarak yöntem anlayışında yarattığı kırılmadan beslenerek, metafiziğe, hakim bilgi otoritelerine ve kurumsal yapılara kökten bir biçimde yönelttiği itirazı, insani-toplumsal meselelere, yani genel olarak pratik felsefenin de alanına taşımış ve insandaki kapasitelerin açığa çıkarılmasını hedeflemiştir. Bu yüzden Aydınlanmanın mottosu olarak konumlandırabileceğimiz “aklını kullanma cesareti göster” deyişi, aklın her türlü belirleyicilikten uzak, otonom bir biçimde kullanılmasının ama aynı zamanda bu yolla bireyin kendi yaşantısının aktörü olarak kendisini kurmasının, inşa etmesinin de bir yolu olarak anlam kazanmıştır.

Diğer yandan akıl adına ortaya atılan doğayı ve toplumu değiştirme talepleri, bireylerdeki bu kapasitelerin eşitliği düşüncesiyle birlikte ilerlemekteydi ve bu Aydınlanmaya yönelik olarak geliştirilen en temel eleştirilerden birini, homojen toplum ideali eleştirisini doğurmaktaydı. Aydınlanmanın açmazı olarak nitelendirilen bu boyut, bir yandan burjuvazinin yenileşme taleplerini diğer sınıflarla birleştirdiği, diğer yandan ise özellikle Frankfurt okulu teorisyenlerinin eleştirileri içerisinde kapitalist üretim mantığını beslediği iddiası ile eleştirilmiştir. Frankfurt Okulu teorisyenleri, özellikle Horkheimer ve Adorno, ilkece herkeste eşit olarak bulunduğu kabul edilen akıl kavramının Aydınlanma felsefesi içerisinde soyut, kesinlikten uzak ve sınıflı toplumun çelişkili doğasına karşı çıkacak güçten yoksun olduğunu iddia etmişlerdir.

Aydınlanma, Horkheimer ve Adorno’ya göre Kartezyen bilinç tasarımlarının totaliter yapısını sürdürmektedir. Bilindiği gibi modernitenin en büyük iddialarından biri kozmosu insan için bilinebilir hale getirecek, evrenin gizlerini, sırlarını çözecek bir yöntem ve dayanak noktası bulmak idi. Bu dayanak noktasını insan aklının kendi kapasitelerine dönerek ve hatta zihninin kendi iç kapasitelerine hapsolmuş bir biçimde sağlamaya çalışan modern bilinç tasarımları, eninde sonunda bir tahakküm aracı olarak aklı, doğaya hükmedecek tek güç

¹ Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Felsefe Bölümü öğretim üyesi.

olarak konumlandırmış; böylece insan aklına duyulan güvenle birlikte aklın yasa koyucu kapasitesi de diğer bütün insani yetilerin önüne geçmiştir. Aydınlanma, özellikle Kant’ın Aydınlanma tanımını ele aldığımızda bilincin kendi içindeki tasarımlarını topluma projekte etmesine ve tahakküm üretmesine bir itiraz olarak ortaya çıkmıştı; bu yüzden Kant, öznelarası bir zeminde aklın işleyişini konu edinmeye çalışmış olsa da; genel olarak Aydınlanma hareketi ve özel olarak da Kant’ın temellendirmeleri daha sonraki dönemlerde Kartezyen bilince geri dönüş olarak nitelendirilmiş ve eleştirilmiştir. Örneğin Zygmunt Baumann’a göre doğanın insan aklının egemenliğine sokulması, yeni biçimini onsekizinci yüzyıla gelindiğinde Aydınlanma felsefesinde bulmuştur. Oysa ki Aydınlanmanın büyük filozofu Kant, aklın yasa koyucu niteliğini, tam da tahakkümün ortadan kaldırılmasına yönelik bir girişim olarak okumak eğiliminde idi.

Aydınlanmanın hem bilmenin sonucu olarak düzenleme, kurma ve biçimlendirme etkinliğini varsayması hem de özel alan ile kamusal alan arasına keskin bir sınır koymasıyla, aklın genel kullanımının önündeki engelleri aşmak maksadıyla da olsa, insan akli kamusal otoritenin disiplini altına sokulmaktaydı. Bu yüzden Frankfurt Okulu teorisyenlerinden Horkheimer ve Adorno, Aydınlanmanın programatik yapısının, aslında mitleri parçalama yönünde bir yönelimden hareket etmiş olmasına rağmen modern ve tam anlamıyla rasyonelleşmiş bir toplum idealiyle, bireylerin üzerinde katı bir tahakküm kurduğunu, böylece aklın araçsallaştırıldığını ve sonuç olarak Aydınlanmanın kendisinin bir mit haline geldiğini vurgulamışlardır.

Elbette buradaki sorun aklın nasıl tanımlandığı, aslında genel olarak insanın nasıl tanımlandığı ve toplumsal yaşamı düzenleyen ilkelerin nasıl belirlendiği sorusudur. Aklın bu dönüşümü içerisinde modern topluma hakim olan iki unsur, yani pozitivizm ve pragmatik bakış açısına dayalı bir felsefi bilme etkinliği, Aydınlanmanın özgürleştirici aklının, totaliter bir tahakküm aracına dönüşmesinin temel nedenleri olarak görülebilir. Bilme etkinliğinin inanma, duyumsama, hissetme gibi bütün insani etkinlik alanlarının önüne yerleştirilmesiyle rasyonel bir toplum inşa etme çabası, Aydınlanmanın vaz ettiği özgür ve özgürleştirici akıl nosyonu ile ne kadar uyumaktadır? Bugün Aydınlanmayı düşünürken kaçınılmaz olarak hesaplaşmamız gereken bu sorular, aklın yeniden yapılandırılması ve genel olarak Aydınlanmanın ideallerini yeniden mal etmek adına gerekli olmakla birlikte, kamusalığın yeniden inşası konusunda da yol göstericidir.

1-Pozitivizm tehlikesi: Pozitivizm akli olgusallaştırarak aklın ideallerini şeyleştirmektedir. Aklın kendisine duyduğu güvenden beslenen pozitivizm, nesnel hakikatler olarak konumlandığı gerçeklik algısını tek ve yanılmaz bir postüla olarak alır ve bunun üzerinden ilerler.

2-Pragmatizm: Aklın faydaya dönük kullanımını hedefleyen pragmatizm, eleştirellikten yoksun, sadece stratejik bir zeminde kavradığı akli ikincilleştirmekte ve heteronomiye neden olmaktadır.

Horkheimer ve Adorno’nun gözlemlediği bu olgular, basitçe aklın araçsallaştırılmasına itiraz olarak bildiğimiz eleştirilerinin dayandığı zeminlerdir. Akıl, bu iki yönelim nedeniyle toplumsal sürece boyun eğmiş ve araçsallaştırılarak doğa ve toplum üzerinde kurulan egemenliğin tek ölçütü haline gelmiştir. Böylece Aydınlanmanın özgürleştirici akli, yerini totaliter bir tahakküm aracı olma haline bırakmıştır.

Horkheimer’a göre modern dönem entelektüelinin zihninde tek otorite olarak dolanıp duran bilim, sadece ölçülebilir olanla ilgilenmekte ve insan da dahil olmak üzere herşeyi bir ölçü kabına sığdırmaya çalışmaktadır. Böylece Aydınlanmanın yıkmak istediği mitler, bilimin herşeyi belirleyen yapısıyla yeni biçimler ve adlar içerisinde sürmektedir aslında. Aydınlanmanın raydan çıkışı olarak tanımlanan bu durum, sanayi toplumunun pozitivist aklında standardize edilen, otomatikleşen ve araçsallaşan, araçsallaştığı ölçüde kendi başlarına anlamlarını yitirmiş olan düşünce ve davranışları geliştirmiştir. Araçsal akıl, sadece kapitalist üretim mantığı içerisinde anlamlı kılınabilir bir hale geldiğinden, aklın tarihsel rolü de düzen idesini, yani sistemi pekiştirmek ve devamlılığını sağlamak olmuştur. Böylece özgürleştirme projesi tahakküm projesine dönüşmüştür.

Horkheimer ve Adorno’nun bu tespitleri aslında halen güncelliğini koruyan, Aydınlanmanın idealleri ile gerçekliğin uyuşmaması gibi bir durumu ifşa eden eleştiriler olarak okunabilir; ancak onlar bu eleştiriye Aydınlanmanın ideallerinin formelliğine ve aslında Aydınlanmanın kendisinin bir mit olduğu gerçeğine dayandığını söyleyerek bir adım daha ileriye taşırlar. Bu yüzden mitten arındırma projesi olarak başlangıçta ilericiymiş gibi görünen Aydınlanma, bütünüyle negatif bir şüphe tarafından oluşturulduğundan, mitin ve dinin eleştirisi olarak başlayan şey değerlerin ortadan kaldırılmasıyla sürmektedir. Özdeşliğe dayalı bir yöntem, matematik ve mantık gibi zihnin kendi kendine düşünme biçimleri dışında hiçbir şeyin içerisinde yer bulamadığı bir paradigma içerisinde Aydınlanmanın doğa üzerindeki mitsel büyü de açığa çıkmaktadır. *Aydınlanmanın Diyalektiği*’nde bunun sadece tarihsel

değil aynı zamanda batı aklına içkin olan yapısal bir sorundan kaynaklandığı iddia edilmektedir. Başından beri akıl, kendisini bir mit olarak göstermiştir ve onun mitsel doğasına işaret etmek tahakküm üreten yapısını da çözümlemek anlamına gelecektir.

Bu iddialar da Odysseus miti ile açıklanmaya çalışılmıştır. Truva savaşından dönen Odysseus arzu ve tutkularının değil, aklının esiri olmuştur ancak; burada araçsallaşmış aklın boyunduruğuna girmiş olduğu sahte hazlar söz konusudur. Hazlarını ve tutkularını akıl adına törpülemiş ve bastırmış olan insan, kendi yarattığı haz ve kültür endüstrisi yoluyla tıpkı Lotus çiçeği yiyen biri gibi bir sarhoşluk ve illüzyon içerisindedir. Batı Aydınlanması insana vadettiği özgürlük, mutluluk ve barışı sağlayamamıştır ve bunu başka yerlerde değil, onun tam da başlangıçtaki konumunda aramak gerekir.

Görüldüğü gibi Adorno ve Horkheimer’in oluşturmuş olduğu kuram, Aydınlanmaya son derece kötümser bir boyut içermektedir. Adorno ve Horkheimer’a göre toplumun tek yanlı rasyonalizasyonu, insanı yabancılaşmış ve bürokratik bir tarzda tanzim edilmiş bir *çelik kafes*’e hapsetmiştir. Frankfurt Okulu teorisyenleri, *çelik kafes* benzetmesiyle pragmatik ve pozitivist temellerdeki bir rasyonalizasyon sürecinin açmazlarını keşfetmiş olmasına karşın modernist projeye bağlı kalmış Weber’in aksine, araçsal akla duydukları güveni yitirmişler ve modernizmin inşacı pratiklerini eleştirmişlerdir. Bu eleştiri aynı zamanda, yaşadıkları çağın onlar üzerindeki etkilerini göstermektedir. Bu nedenle de onlar, Weber’in toplumun rasyonelleşmesi adına bu süreçleri kaçınılmaz olarak kabul eden tavrına karşın, eleştirilerini çelik kafesten bir çıkış yolu bulmak yönünde sürdürmüşlerdir.² Bir başka deyişle, Aydınlanma tasarısı, Weber’e atıfla dünyanın büyüsünü bozmaktır, ama bu proje uyarınca modern ve tam anlamıyla rasyonelleşmiş dünya yalnızca görünüşte büyüü bozmuştur; gerçekte “şeytanca bir şeyleşme, ölümcül bir yalnızlık laneti halen üzerindedir”.³

En önemlisi, Adorno ve Horkheimer Aydınlanmanın mite gerileyişinin sebebini, özellikle gerileme amacıyla icat edilmiş milliyetçi, pagan ve diğer modern mitolojilerde değil de, hakikat karşısında donup kalmış Aydınlanmanın kendisinde aramak gerektiğini göstermeye çalışmaktadırlar.⁴ Aydınlanmış aklın doğaya hükmetme ve mutluluğu gerçekleştirecek araçları güvenceye almaya dayanan karşı konulamaz ilerlemesi, sonuçta içinden çıkılmaz bir gerilemeye dönüşmüştür. Bu gerileyişin sebebi, şeylerin kendilerine özgü

² West, David; *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, Çev: Ahmet Cevizci, Paradigma Yayınları, İstanbul, 1998, s:94

³ Habermas, Jürgen; “Mitle Aydınlanmanın Kördüğümü”, Çev: Bülent. O. Doğan, *Cogito*, Sayı: 36 Kitle, Melankoli, Felsefe, YKY, İstanbul, 2003 (s. 85-108),s. 89.

⁴ Adorno, Theodor W. ve Horkheimer, Max, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, Çev: Nihat Ülner-Elif Öztarhan Karadoğan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2010, s. 13.

niteliklerini, onlara duysal, toplumsal ve tarihsel biricikliklerini veren özelliklerini göz ardı ederek ve tikeli sadece evrenselin içerisinde bir yere yerleştirerek kavramak, salt öznenin amaçları ve hedeflerine, yani kendini korumaya (öz-sakınım) ve bu yolda kavramsal ve teknik hâkimiyet sağlamaya odaklanan araçsal rasyonalitenin, rasyonalitenin bütünü hale gelmesidir.⁵ Böylece dışsal anlamda etkin olan doğa güçleri üzerinde rasyonel egemenlik kurma arzusu, özneyi, salt korunma uğruna üretken güçleri sınır tanımaksızın arttıran, ama salt korunmayı aşacak uzlaşma güçlerini de körelmeye bırakan bir oluşum sürecine sokmuştur. Giderek bir paranoya halini alan kendini koruma güdüsü, kaçınılmaz olarak farklı olanı yok etmeye yönelir ve Nazizmin temelinde de bu vardır. Bu durumda Aydınlanmanın en temel belirtisi, nesneleştirilmiş dışsal doğa ve bastırılmış içsel doğa üzerinde kurulan egemenlik olacaktır.⁶ Bir başka deyişle, araçsal rasyonalitenin gelişiminin mümkün kıldığı doğanın üzerinde egemenlik kazanma, insanların diğer insanlar üzerindeki egemenliğine dönüşmekle kalmamış, nihai olarak öz-egemenliği de içeren mutlak bir tahakküme dönüşmüştür.

Buradaki önemli husus, Adorno ve Horkheimer’in, sorunun moderniteden ya da Aydınlanmanın rasyonalizasyonundan da önceye uzandığını, araçsal rasyonalitenin tohumlarının Batı rasyonalitesinin kaynağında, en başından beri bulunduğunu iddia etmeleridir. Aydınlanmış uygarlığın aslında barbarlığa dönüştüğüne yönelik çözümleme, kendini yok etmeye yönelik sadece düşünsel değil uygulamadaki eğilimin de en başından beri rasyonaliteye özgü olduğunu, yani hiçbir biçimde bu eğilimin çıplak olarak öne çıktığı devreye özgü olmadığını gösterir.⁷ Bu açıdan Adorno ve Horkheimer’in Weber’in rasyonalizasyon süreçlerine dair tezini kabul etmekle kalmadığını, bu tezi daha geliştirdiklerini ve genelleştirdiklerini iddia etmek mümkündür. Hatta Weber’in görüşlerinde bile halen alternatif rasyonalite süreçlerinin tarihsel imkân dâhilinde bulunmasının, onun bu sürecin tarihsel bir zorunluluk olarak kabul etmediğinin bir göstergesi olarak okunabileceğine dikkat çeken Bernstein, Horkheimer ve Adorno’nun ise, geç dönem yazılarında (özellikle *Aydınlanmanın Diyalektiği*’nde), bu tür bir tarihsel kaçınılmazlığı kabul etmeye yönelmiş

⁵ Bernstein, J. M., “Sunuş”, Theodor W. Adorno, Kültür Endüstrisi, İçin Gen-Nihat Ünler-Mustafa Tüzel, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 14.

⁶ Habermas, Jürgen, “Mitle Aydınlanmanın Kördüğümü”, Çev: Bülent. O. Doğan, *Cogito*, Sayı: 36 Kitle, Melankoli, Felsefe, YKY, 2003 (s. 85-108), s. 89.

⁷ Adorno, Theodor W. ve Horkheimer, Max, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s. 17.

gözüktüklerini söyler.⁸ Habermas’a göre ise eleştirel teori, 1940’da *Aydınlanmanın Diyalektiği*’nin yayımlanmasıyla birlikte politik-pratik amaçlı, kapsamlı bir eleştirel sosyal bilime yönelik orijinal programlarını imkânsız bir hale sokan “karanlık ve vahim bir dönüş” yaşamıştır. Adorno ve Horkheimer’in Aydınlanmanın özgürleşimci gücüne imkân tanımayan türden bir bütünselleştirici eleştiriye yönelmelerinde, faşizm, II. Dünya Savaşı, daha sonraki “soğuk savaş” dönemindeki umutsuzluk yaratan bir dizi gelişmeyi içeren süreçten duyulan hayal kırıklığı etkilidir. Nitekim Habermas da bu noktaya, öncellerinin bütüncü akıl eleştirisini benimsemelerinin arkaplanı olarak dikkat çeker ve *Mitle Aydınlanmanın Kördüğümü* adlı yazısında bunu şöyle ifade eder:

Eleştirel kuram ilk olarak Horkheimer’in çevresinde, Batı’da devrimlerin gerçekleşmemesi, Sovyet Rusya’da Stalinizmin ortaya çıkışı ve Almanya’da faşizmin zaferi üzerinde düşünülürken biçimlenmişti. Marksizmi zedelemekten Marksist öngörülerin hatalarını açıklayacağı düşünülüyordu. Bu arkaplanda, İkinci Dünya Savaşı’nın en kötü yıllarında, aklın son kırıntılarının da kaybolarak, uygarlığın kalıntılarını tamamen umutsuz bıraktığı izleniminin nasıl ortaya çıktığını anlamak zor değil.⁹

Eleştirel teorisyenlerin içinde bulundukları bu eğilime karşı çıkmakla birlikte modernliğin tamamlanmamış bir proje olduğuna inanan Habermas’ın düşünceleri de öncellerinin görüşlerine yönelik eleştiriler zemininde biçimlenmiştir. Bir başka deyişle, Aydınlanma tasarısı, Habermas’a göre de -Weber’e atıfla- dünyanın büyüsunü bozmaktır, ama bu proje uyarınca modern ve tam anlamıyla rasyonelleşmiş dünya yalnızca görünüşte büyüü bozmuştur; gerçekte “şeytanca bir şeyleşme, ölümcül bir yalnızlık laneti halen üzerindedir”.¹⁰

Habermas *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*’den itibaren Adorno ve Horkheimer’in geç dönem düşüncesi ile arasındaki farklılıkların mahiyetini netleştirmeye başladığında, refah devleti demokrasilerinin kamusalılığına yönelik çözümlemelerde bulunur. Bu çözümlemelerde de Adorno ve Horkheimer’in kültür endüstrisi eleştirisi etkilidir. Özellikle burjuva kamusalılığının arkasında bulunan ilkeler uyarınca günümüzde kamusal alanın yeniden inşası yönündeki çağrısında Habermas’ın, bireylerin, rasyonel bir tartışmayı giderek daha da

⁸ Bernstein Richard, J. “Introduction”, içinde: Richard, J. Bernstein (der.), *Habermas and Modernity*, Polity Press, 1985, 1-32, s. 6.

⁹ Habermas, Jürgen, “Mitle Aydınlanmanın Kördüğümü”, s. 95.

¹⁰ Habermas, Jürgen, “Mitle Aydınlanmanın Kördüğümü”, s. 89.

imkânsız kılan bütün olumsuz etkilere rağmen, temel iletişim becerilerini yeniden elde edebileceklerine ilişkin inancından vazgeçmemiş olduğuna da bir kez dikkat çekmek gerekir. Habermas, Frankfurt Okulu ilk dönem teorisyenlerinin araçsal rasyonalite eleştirisinden sonra izlenecek yolun akıldan vazgeçiş değil, akılyı yeniden yapılandırmak olduğunu düşünür; bu konudaki çözümü ise bireylerin politik meseleleri kamusal olarak tartışabilmeleri, kendi varoluşlarının toplumsal koşullarını otonom bir biçimde tesis edebilecekleri bir kamusal alanın yaratılması ve tartışma prosedürlerinin geliştirilmesidir.

Bu koşulların oluşturulabilmesi ise yine Horkheimer ve Adorno’nun ortaya koymuş oldukları kültür endüstrisi olgusunu çözümlemek ve anlamakla, doğru bir yerden kavramakla mümkündür. Dolayısıyla Aydınlanmanın ve Aydınlanma projesinin rasyonalizasyon süreçleri içerisinde yarattığı mitleri anlamak için kültür endüstrisi olgusunu analiz etmek gerekmektedir.

Kültür Endüstrisi:

Eleştirel düşünürlere göre kitle kültürü ve kültür endüstrisi eleştirisi, modernliğin kurmuş olduğu denetim ağının ve çelik kafesin toplumun manipüle edilmesinde ne derece etkin bir işlev gördüğünü göstermek için son derece elverişli bir rol üstlenmektedir. Zira kültür endüstrisi yoluyla toplumda sanki görece eşitlikçi bir yapı varmış gibi bir yanılsama yaratılmakta ve yine kültür endüstrisi kendi iç dinamiğini bireyselleşmeye destek veriyormuş gibi göstererek meşrulaştırmaktadır. Oysaki aslında kültür endüstrisi yoluyla kendi bekasını sağlayan iktidar bunun tam da karşısı bir konumda bulunmakta, bireyi şeyleştirerek/ nesneleştirerek tıpkı makinenin bir dişlisinde olduğu gibi sistemin bir parçası konumuna indirgemektedir. Modernliğin bünyesinde başlangıçtan beri barındırmış olduğu bu çelik kafes, bireyi, kültür endüstrisi aracılığıyla denetim altına almakta ve denetlemektedir. Özellikle teknolojik gelişmelerle desteklenen bu denetim ve tahakküm süreçleri, giderek daha fazla ivme kazanmakta ve hayatın her alanında yaygınlaşıp gelişen teknoloji sayesinde özellikle Avrupa’da otoriter rejimlerin denetimleri daha da güçlenerek artmaktayken, Amerika’da da kültür endüstrisinin hegemonyası güçlenmektedir.¹¹

Frankfurt Okulu teorisyenlerinin, kitle kültüründen değil de *kültür endüstrisinden* söz etmelerinin nedeni, kültürün kapitalist örgütlenişi söz konusu olduğunda bunun, sermayenin ihtiyaçlarına değil de, kitlelerin ihtiyaçlarına hizmet ettiği izlenimini veriyor olmasıdır. Zira

¹¹ Jay, Martin; *Diyalektik İmgelem*, Çev: Ünsal Oskay, Ara Yayıncılık, İstanbul, 1989, s:312

kapitalizmin kültüre müdahalesi aslında bireylerin ihtiyaçlarından kaynaklanmamakta, aksine bireylere yapma ve kapitalist üretim mekanizması elinden çıkma ihtiyaçlar dayatılmaktadır. Kültür endüstrisinin etkisi altına aldığı kitleler aslında teknolojinin bir aygıtı konumuna indirgenmiş ve otonom bir biçimde karar verme yetilerini yitirmişlerdir. Sanat eserleri de dahil her türlü insani üretim, kâr güdüsüyle birlikte sermaye birikiminin mantığına hapsedildiğinde, entelektüel kültürün eleştiri potansiyeli de, bireyin kapitalizme intibakını kolaylaştıran konformist ya da ‘olumlayıcı’ ürünler tarafından sınırlandırılmış, hatta ortadan kaldırılmış olmaktadır.¹²

Adorno ve Horkheimer’in ondokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başlarında Amerika ve Avrupa’da yükselmeye başlayan eğlence endüstrisinin kültürel biçimlerinin metalaşmasını vurgulamak amacıyla kullandıkları *kültür endüstrisi* kavramı, eğlence endüstrisinin yükselmesini, kültürel ürünlerin standartlaşmasını ve rasyonalizasyonunu ifşa etmeye yöneliktir. Adorno ve Horkheimer’a göre üretilen bu kültürel veya sanatsal ürünler, kapitalist birikim ve kâr elde etme amaçlarına uygun olarak kitlelerin tüketimi için hazırlanmış olduğundan, bireylere tüketime yönelik bir yaşam biçimini dayatmak suretiyle onları şartlandırmakta ve nihayetinde pek çok sınıf tarafından kolayca benimsenir duruma geldiği zaman da kolayca denetim altına alınabilir bireyler, Marcuse’nin deyiimiyle tek boyutlu insan yaratılmış ve onun *tek boyutlu düşünce* ve *davranışları* biçimlendirilmiş olmaktadır.¹³

Kültür Endüstrisi Eleştirisinin Dayanakları

Frankfurt Okulunun kitle kültürü ve kitle toplumu kuramında öne çıkan temalar aşağıdaki gibi özetlenebilir:

1. Geleneksel toplumsallaşma kurumlarının yoğun ekonomik ve teknolojik gelişmeler karşısında zayıflaması
2. İnsanın emek ve etkinliği sonucu ortaya çıkan nesnelerin, insan kontrolünün dışında gözüken bağımsız, özerk güçlere dönüşmesi, bu güçlerin yaratılan kültürel evren içerisinde somutlaşması ve böylelikle kitle toplumunun parçalanmış insanının “ anlaşılmaz bir zorunluluk” tarafından yönetilmesi¹⁴

Görüldüğü gibi kültür endüstrisi eleştirisi, temel olarak ekonominin belirleyiciliği üzerinde yükselse de aslında kültürün, belirli bir toplumsal düzeni ve tarihsel dönemi hem inşa eden, hem de aşan güçlere sahip bir fenomen olarak kavranılmasına dayanmaktadır. Bu

¹² West, David; *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, 1998, s:95-96

¹³ Marcuse, Herbert; *Tek Boyutlu İnsan*, Çev: A. Timuçin-T. Tunçdoğan, May Yayınları, İstanbul, 1975, s: 27

¹⁴ Swingewood, Alan; *Kitle Kültürü Efsanesi*, Çev: Aykut Kansu, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1996, s: 32

kavrayış ise statükoyu rasyonelleştirmek adına kullanılan ve yaratılan kültürün, kitlelere daha iyi yaşam adı altında sunduğu daha çok üretim ve tüketim ideali içerisinde, boş zaman da dahil her şeyin alınıp satılabilir hale geldiği bir yaşam düzenini tesis etmektedir.

Bu toplumda her ne kadar üretimin tüketicilerin ihtiyaçlarına uygun olarak gerçekleştirildiği savunulsa da temel amaç, aslında yapma ve sahte olan gereksinimlerin kısıktırılmasıdır. Görüldüğü gibi kültür endüstrisi ile temel olarak şu noktalar eleştiri konusu yapılmaktadır:

1. Kültür endüstrisi, üretime dönük dayattığı bir yaşam biçimi ekseninde bireyin mevcut düzeni kabullenmesini ve onunla özdeşleşmesini sağlar. Aslında ihtiyaç kategorisine dahil edilmeyecek ama ihtiyaçmış gibi gösterilen şeyler aracılığıyla bireyler denetlenmekte; bununla birlikte bireyin sahip olduğu toplumsal statü ve role uygun ihtiyaçlar düzeyi belirlenerek simgesel bir biçimde bireyin kendisini ait hissettiği sınıfın davranış kodları üretilmektedir.

2. Kültür endüstrisi, tüketicuyu dünyaya ve kendi varoluşuna dair bir düşünümSELLİĞE yönelmekten alıkoyarak kendisine hazır bir biçimde sunulmuş yorumlara ve davranış biçimlerine adapte etmektedir.

3. Kültür endüstrisi, statükonun yeniden üretilmesinden ibaret olduğundan, toplumdaki eşitsizlikleri onaylamak ve hatta yeniden üretmek yoluyla geçmişte sınıfsal düzeyde farklılaşmış bir biçim içerisinde karşımıza çıkan kültürel alanları, popüler kültür aracılığıyla birleştirip kitleselleştirerek uyumu ve ticarileşmeyi kolaylaştırmaktadır.

4. Kültür endüstrisi temelde bireye belli bir yaşam alanı tanıyor gibi görünse de aslında onların bireyselliklerine temelden karşı çıkmakta ve sonuçta kişi hem sistemin gücü ile özdeşleşmekte hem de onun tarafından araçsallaştırılma baskısına boyun eğmiş olmaktadır.¹⁵

Bütün bu eleştirilere katılmakla birlikte Horkheimer ve Adorno’nun modernliğe dair umutsuzluk ve hayal kırıklıklarını, bu umutsuzluk ve hayal kırıklıklarının bağlamsal ve konjonktürel boyutlarını açıklamaya verdiği önemle birlikte değerlendiren Habermas ise modernliğin mirasının eleştirel bir toplum yaratmak açısından dikkate değer olduğunu düşünmektedir. Oysa ki Horkheimer’in şu sözü o dönemde akla ve Aydınlanmaya duyulan güvensizliği açık bir şekilde göstermektedir:

¹⁵ Adorno, Theodor W.; *Minima Moralia*, Çev: Orhan Koçak, Ahmet Doğukan, Metis Yayınları, İstanbul, 1998: 206-207

Eğer Aydınlanma ve entelektüel ilerleme ile insanı batıl inançlardan, şeytani güçlerden, peri masallarından, kör talihten özgürleştirmeyi, kısaca korkudan özgürleştirmeyi anlıyorsak, o zaman bugün akıl denen şeyi alenen kınama akla verilebilecek en büyük hizmettir.¹⁶

Bu açıdan Adorno ve Horkheimer’in, Aydınlanmanın kendi kendini yok etme sürecini anlattıkları *Aydınlanmanın Diyalektiği* çalışması, bu güvensizliklerinin doruğa ulaştığı çalışmaları ya da Habermas’ın da belirttiği gibi Aydınlanmanın özgürleştirici gücüne hiçbir imkân tanımayan “en karanlık kitapları” olarak görülebilir.¹⁷

Bütün bu eleştirilere katılmakla birlikte, eleştirel kamunun rasyonel çekirdeğini belirginleştirmeye yönelik Habermas ise eleştiriden ziyade kültürel ve toplumsal rasyonelleşme süreçlerini geniş ve derin bir biçimde teşhis ve analiz eden, pratik hedefli eleştirel bir toplum kuramına ihtiyaç olduğu görüşündedir. Zira Habermas’a göre Frankfurt Okulu, *Aydınlanmanın Diyalektiği*’nin yayımlanmasıyla birlikte politik-pratik amaçlı, kapsamlı bir eleştirel sosyal bilime yönelik orijinal bir programı imkânsızlaştıran “karanlık ve vahim bir dönüş” yaşamıştır ki Habermas’a göre bu, öncellerinin bütüncü akıl eleştirisini benimsemelerinin arkaplanı olarak okunabilir:

Eleştirel kuram ilk olarak Horkheimer’in çevresinde, Batı’da devrimlerin gerçekleşmemesi, Sovyet Rusya’da Stalinizmin ortaya çıkışı ve Almanya’da faşizmin zaferi üzerinde düşünülürken biçimlenmişti. Marksizmi zedelemekten Marksist öngörülerin hatalarını açıklayacağı düşünülüyordu. Bu arkaplanda, İkinci Dünya Savaşı’nın en kötü yıllarında, aklın son kırıntılarının da kaybolarak, uygarlığın kalıntılarını tamamen umutsuz bıraktığı izleniminin nasıl ortaya çıktığını anlamak zor değil.¹⁸

Habermas, bu karanlık ve vahim dönüşümün, bu tür bir bakış açısı içerisinde tarif edilen akıl kavrayışının sınırlılıklarını görme konusunda da yetersiz kaldığını düşünmektedir. Böylece Habermas’a göre kültürel zeminde ilerleyen bir modernleşmenin içerdiği bilim, evrensel ahlak ve adalet, otonom sanat gibi ürünleri görmezden gelmeye yol açan bu tutumla birlikte, rasyonalitenin ve akılsal kapasitelerin tamamen araçsal akıl söyleminin buyruğu

¹⁶ Horkheimer’den aktaran; Dickens, David R. (1983), “The Critical Project of Jürgen Habermas”, içinde: Daniel Sabia ve Jerald Wallulis (der.), *Changing Social Science*, State University of New York Press, 131-157, s. 134.

¹⁷ Habermas, Jürgen (2003), “Mitle Aydınlanmanın Kördüğümü: Max Horkheimer ve Theodor Adorno”, *Cogito*, 36, YKY, 85-108, s. 85.

¹⁸ Habermas, Jürgen, “Mitle Aydınlanmanın Kördüğümü”, s. 95.

altına sokulduğu, salt kendini koruma güdüsüne teslim edildiği ve nihayetinde aklın geçerlilik taleplerinin de sonlandırılmış olduğu görülmektedir:

Kültürel modernitede bulunan akıl, geçerlilik iddiasından bütünüyle soyunur ve iktidar tarafından sindirilir. ‘Evet’ ya da ‘Hayır’ duruşu almak, geçerli önermeyle geçersiz önermeyi ayırmak için gerekli olan eleştirel kapasite, güç istemiyle geçerlilik iddiasının düzensiz bir şekilde kaynaşması sonucu zeminini yitirmiştir.¹⁹

Aslında aklın geçerlilik taleplerinden vazgeçme anlamına gelen bu tutum, özellikle postmodern eleştirinin etkisiyle güç kazanan günümüz rölativizmi ve kararcılığı (decisionism) içinde de sürdürülmekte ve bu vazgeçiş, yaşamlarımızı yöneten normların rasyonel bir biçimde ve tartışma prosedürleri içerisinde tesis edilmesini imkansızlaştırmaktadır. Aydınlanma ve rasyonaliteye dair kökten eleştirilerin, paradoksal bir biçimde eleştirel kapasitenin kendisini yok etmesi ile sonuçlandığını iddia eden Habermas’a göre buradaki asıl çelişki, bu eleştirilerin mahkum ettikleri akıllı kendi söylemlerinde kullanmak zorunda olmalarıdır:

Çünkü betimlemenin yapıldığı anda bile, yok olduğu iddia edilen eleştiriden yararlanılmalıdır. Aydınlanmanın kendi araçlarıyla hareket ederek aydınlanmanın totaliterleşmesini açığa vurmaktadırlar.²⁰

Adorno ve Horkheimer’in, *Aydınlanmanın Diyalektiği*’ndeki temel iddiaları Aydınlanmacı aklın araçsallaştığı, iktidar tarafından sindirildiği ve eleştirel gücünü kaybettiği olsa da, Habermas’a göre onlar, bu iddiayı öne sürerken kullandıkları metodlar ve akıl yürütme süreçleri -sorular üretmek, açık uçlu bir tartışmaya girmek gibi- sayesinde eleştirel bir aklın halen var olduğunu kanıtlamaktadırlar. Bu yüzden onların araçsal akla yönelik eleştirilerini aklın bütününe yöneltmiş olmaları ve akıldan vazgeçecek derecede bir kötümserlik içerisine girmeleri yanıltıcıdır:

Eğer son maskeyi düşürmekten geri durmak istemiyor ve eleştiriye devam etmek istiyorlarsa, tüm rasyonel ölçütlerin çöküşünü açıklarken, en azından bir tane rasyonel

¹⁹ A.g.e., s. 91.

²⁰ Habermas, Jürgen, “Mitle Aydınlanmanın Kördüğümü”, s. 97—98.

ölçüte dokunmaktan kaçınmaları gerekiyor. Bu paradoks karşısında kendini referans alan eleştiri yönünü kaybeder.²¹

Dolayısıyla *Aydınlanmanın Diyalektiği* her ne kadar Aydınlanmanın bir tahakküm aracı haline geldiği sonucuna varmış olsa da Adorno ve Horkheimer’in, eserin önsözünde de görüldüğü gibi Aydınlanma kavramına karşı eleştirilerinde hedeflerini, onu iç içe geçtiği kör egemenlikten kurtarmak olarak belirlemiş olmaları dikkate değerdir.²²

Habermas’ın, eleştirel teorinin yeniden yapılandırılması zemininde işaret ettiği meselelere ve Aydınlanmaya dair şüpheci tutumun, modernitenin rasyonel içeriğindeki imkanlara dönerek; dahası, rasyonalizasyon süreçlerinin kazanç ve kayıplarını dikkatli bir biçimde yeniden değerlendirerek düşünülmesi gerektiği yönündeki çağrısına kulak vermek, standartların ölçülemezliği ve üzerinde uzlaşabileceğimiz hiçbir evrensel ölçütün kalmadığı bir evrende, güç ve iktidar ilişkilerine karşı durabilmenin yollarını araştırmak bakımından önem taşımaktadır. Akıl, programatik ve pragmatik biçimde tesis ettiği mitleri, kendi imkanları ölçüsünde ve geçerlilik taleplerinin evrensel bir biçimde denetlenmesi sonucunda parçalama gücüne sahip olmakla birlikte, kamusal tartışma prosedürleri içerisinde kendi taleplerine dair geçerlilik iddialarını yargılama ve değerlendirme kapasitesini de kendi bünyesinde barındırmaktadır.

KAYNAKÇA

-Adorno, Theodor W. *Minima Moralia*, Çev. Orhan Koçak, Ahmet Doğukan, Metis Yay., İstanbul, 1998

-Adorno, Theodor W. ve Horkheimer, Max, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, Çev: Nihat Ülner-Elif Öztarhan Karadoğan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2010

- Baumann, Zygmunt, *Bireyselleşmiş Toplum*, Çev. Yavuz Alogan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul

-Bernstein, J. M., “Sunuş”, Theodor W. Adorno, *Kültür Endüstrisi*, Çev: Elçin Gen-Nihat Ülner-Mustafa Tüzel, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008

²¹ Habermas, Jürgen, “Mitle Aydınlanmanın Kördüğümü”, s. 104.

²² Adorno, Theodor W. ve Horkheimer, Max, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s. 16.

-Dickens, David R. “The Critical Project of Jürgen Habermas”, içinde: Daniel Sabia ve Jerald Wallulis (der.), *Changing Social Science*, State University of New York Press, New York, 1983

-Habermas, Jürgen; “Mitle Aydınlanmanın Kördüğümü”, Çev: Bülent. O. Doğan, *Cogito*, Sayı: 36 Kitle, Melankoli, Felsefe, YKY, İstanbul, 2003

- Jay, Martin; *Diyalektik İmgelem*, Çev: Ünsal Oskay, Ara Yayıncılık, İstanbul, 1989

- Marcuse, Herbert; *Tek Boyutlu İnsan*, Çev: A. Timuçin-T. Tunçdoğan, May Yayınları, İstanbul, 1975

- Swingewood, Alan; *Kitle Kültürü Efsanesi*, Çev: Aykut Kansu, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1996

-West, David; *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, Çev: Ahmet Cevizci, Paradigma Yayınları, İstanbul, 1998